RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research
ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar

आधुनिक काळात भारतातील महिला नेतृत्व विकास

डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे ,
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, अहमदनगर महाविद्यालय, अहिल्यानगर.
Email – vilas.nabde@gmail.com

प्रस्तावना

आधुनिक युगात महिलांचे स्थान समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत अधिक दृढ होताना दिसते. शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक कार्य या सर्व क्षेत्रांत महिलांनी नेतृत्वाची भूमिका यशस्वीपणे पार पाडली आहे. भारतासारख्या पारंपरिक समाजात महिलांनी नेतृत्वाच्या क्षेत्रात केलेली प्रगती ही सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतीक आहे.

महिला नेतृत्व विकास हा केवळ समानतेचा प्रश्न नसून, तो देशाच्या सर्वांगीण विकासाशी निगडित आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या राजकीय विकासात महिलांचे सहभागीत्व मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. महिलांच्या नेतृत्व विकास होण्यात विविध क्षेत्राचा मोठा हातभार लागला आहे,

महिला नेतृत्व

महिला नेतृत्व म्हणजे महिलांनी विविध क्षेत्रांत निर्णय घेण्याची, मार्गदर्शन करण्याची आणि परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता. नेतृत्व हे केवळ पदावर आधारित नसून प्रभाव, दृष्टी आणि जबाबदारी यांवर आधारित असते. महिला नेतृत्वात सहकार्य, संवेदनशीलता आणि समावेशकता यांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो.

भारतामध्ये महिला नेतृत्वा : ऐतिहासिक संदर्भ

भारतात महिला नेतृत्वाची परंपरा नवीन नाही. स्वातंत्र्य चळवळीतसरोजिनी नायडू , अरुणा असफ अली यांसारख्या महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्यानंतरइंदिरा गांधी या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान बनल्या आणि त्यांनी जागतिक पातळीवर नेतृत्व सिद्ध केले.येथून पुढे समाजातील अनेक पिढीतील महिलांना एक प्रेरणा मिळाली.

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996

RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research
ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar

आधुनिक काळ : महिला नेतृत्व स्थिती

आजच्या काळात भारतातील महिला विविध क्षेत्रांत नेतृत्व करताना दिसतात:

1. **राजकारण:** निर्मला सीतारमण आणि द्रोपती मुर्मू यांसारख्या महिला उच्च पदांवर कार्यरत आहेत.
2. **व्यवसाय:** किरण मुझुमदार आणिफल्गुमी नायर यांनी उद्योग क्षेत्रात नेतृत्व सिद्ध केले.
3. **तंत्रज्ञान:** सुंदर पिचाई यांच्यासारख्या संस्थांमध्ये महिलांचे प्रमाण वाढत असून महिला नेतृत्वाची संधीही वाढत आहे.
4. **क्रीडा:** मेरी कोमआणि पी. वी . सिंधू यांनी जागतिक स्तरावर भारताचे नेतृत्व केले.

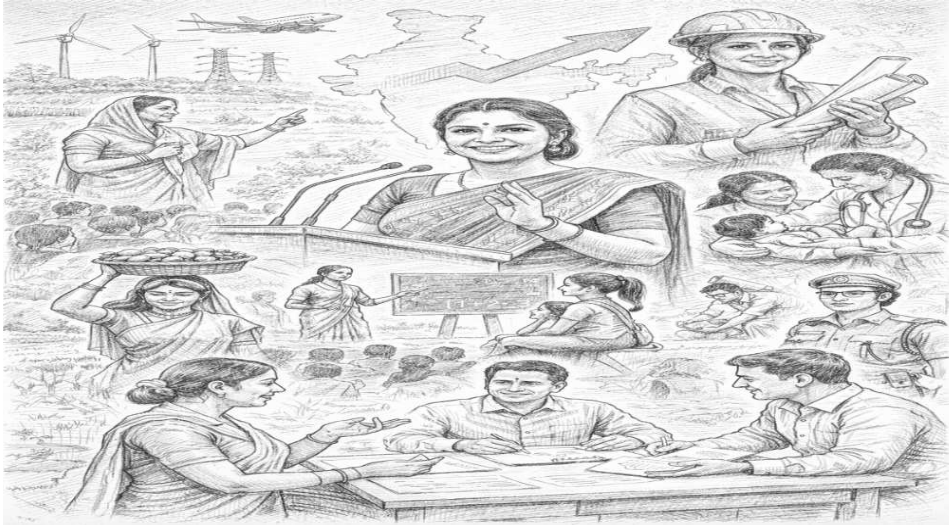

भारताच्या परिस्थितीला भविष्यात बदलण्याचे मुलभूत कार्य उच्च शिक्षित करू शकतात. सामाजिक आणि राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीला समाज उभा करण्याचे भारतीय महिला करू शकतात हे अनेक संशोधन अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. १९४७ ते २०२६ या स्वातंत्र्यानंतरच्या कालावधीत भारतीय महिला नेतृत्व सर्वच क्षेत्रात विकसित झालेले दिसून येते.

भारतीय महिला नेतृत्व विकासासाठीचे घटक

1. **शिक्षण:** भारतामध्ये शिक्षण हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख साधन आहे. उच्च शिक्षणामुळे महिलांना

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996

ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar
RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research

2. आत्मविश्वास, कौशल्य आणि नेतृत्वगुण प्राप्त झाले आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रामध्ये महिला नेतृत्व पुढे येत आहे.

3. **सरकारी धोरणे:** भारत सरकारने "बेटी बचाओ, बेटी पढाओ" सारख्या योजनांद्वारे महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणामुळे नेतृत्वाच्या संधी वाढल्या आहेत. भारतीय समाजात महिला विषयी जनजागृती मोठ्या प्रमाणात वाढत चालल्यामुळे

4. **आर्थिक स्वावलंबन:** भारतामध्ये स्वतंत्र उत्पन्न मिळाल्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतात परिणामी महिलांचा विकास होण्यात आर्थिक घटक महत्वपूर्ण निर्माण झाला आहे.

5. **तंत्रज्ञानाचा वापर:** भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्येडिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे महिलांना नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. ऑनलाइन व्यवसाय, शिक्षण आणि नेटवर्किंगमुळे नेतृत्व विकासाला चालना मिळाली आहे.

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996

RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research
ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar

वरील स्तंभ आलेखामध्ये १९५० ते २०२६ या कालावधीत भारतातील महिला नेतृत्व विकासाचा टक्केवारीत झालेला प्रवास दर्शविला आहे. आलेखातून स्पष्टपणे दिसून येते की सुरुवातीच्या काळात महिलांचे नेतृत्व अत्यंत मर्यादित होते, परंतु कालांतराने त्यामध्ये सातत्याने वाढ झाली आहे.

१९५० साली महिला नेतृत्वाची टक्केवारी सुमारे**५%**इतकी कमी होती. त्या काळात सामाजिक बंधने, शिक्षणातील मर्यादा आणि राजकीय सहभागाचा अभाव यामुळे महिलांना नेतृत्वाच्या संधी कमी प्रमाणात मिळत होत्या. १९७० पर्यंत ही टक्केवारी वाढून **१०%** झाली, ज्यातून महिलांच्या शिक्षणात आणि सामाजिक सहभागात हळूहळू वाढ होत असल्याचे दिसते.

१९९० नंतर महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात आलेल्या शासकीय धोरणे, आरक्षण व्यवस्था आणि महिला चळवळींचा परिणाम म्हणून २००० मध्ये ही टक्केवारी **३५%** पर्यंत पोहोचली. २०१० मध्ये ती **५५%** झाली, ज्यामुळे महिलांचा राजकारण, शिक्षण, प्रशासन आणि उद्योग क्षेत्रातील सहभाग अधिक दृढ झाल्याचे दिसते.

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996

RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research
ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar

२०२० आणि २०२६ मध्ये अनुक्रमे **७५%** आणि **८५%** अशी लक्षणीय वाढ दिसून येते, जी महिलांच्या नेतृत्वातील व्यापक प्रगती दर्शवते. या वाढीमुळे भारतात लिंगसमानतेकडे सकारात्मक वाटचाल होत असल्याचे स्पष्ट होते. एकूणच, आलेख महिलांच्या नेतृत्व विकासाचा सातत्यपूर्ण आणि प्रगतीशील प्रवास दर्शवितो.

भारतीय महिला नेतृत्वा समोरील आव्हाने

1. **सामाजिक रूढी आणि परंपरा:**

अनेक ठिकाणी अजूनही महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते, ज्यामुळे नेतृत्वाच्या संधी कमी होतात. सामाजिक रूढी आणि परंपराअनेक ठिकाणी अजूनही महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते :, ज्यामुळे नेतृत्वाच्या संधी कमी होतातयामध्ये लिंगभेदावर आधारित विचारसरणी ., मुलगा–मुलगी भेद, तसेच घरगुती जबाबदाऱ्यांचे असमान वाटप यांचा मोठा प्रभाव दिसून येतो .

अनेक कुटुंबांमध्ये महिलांनी शिक्षण किंवा करिअरपेक्षा घर सांभाळावे, अशी अपेक्षा ठेवली जाते, ज्यामुळे त्यांची निर्णयक्षमता आणि आत्मविश्वास कमी होतोपरिणामी ., राजकारण, प्रशासन, उद्योग आणि सामाजिक संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग मर्यादित राहतो . या पारंपरिक मानसिकतेत बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षण, जनजागृती आणि कायदेशीर उपाययोजना यांची आवश्यकता आहे समाजाने . महिलांना समान संधी दिल्यास त्यांचे नेतृत्वगुण अधिक प्रभावीपणे विकसित होऊ शकतात .

2. **शिक्षणातील असमानता:**

ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणाबाबत अजूनही अनेक अडचणी आढळतात. आर्थिक मर्यादा, सामाजिक परंपरा आणि सुरक्षिततेच्या चिंतेमुळे अनेक पालक मुलींना उच्च शिक्षणासाठी बाहेर पाठवण्यास तयार नसतात. काही ठिकाणी लवकर लग्नाची प्रथा असल्यामुळे मुलींचे शिक्षण मध्येच थांबते. शाळा दूर असल्यास वाहतुकीची सोय नसल्यानेही शिक्षणात खंड पडतो. परिणामी, मुलींना आवश्यक कौशल्ये आणि आत्मविश्वास मिळत नाही, ज्याचा त्यांच्या नेतृत्व विकासावर परिणाम होतो. शिक्षणातील ही दरी भरून काढण्यासाठी शिष्यवृत्ती, सुरक्षित वाहतूक आणि समाजजागृती आवश्यक आहे.

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996

ISSN:3108-253X
Special Issue -II,
Pemraj Sarda College, Ahilyanagar
RAAVI
An International Journal of Multidisciplinary Research

3. **कार्यस्थळी भेदभाव:**

भारतामध्ये आजही आधुनिक काळातही अनेक प्रकारच्या कार्यस्थळांवर महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी वेतन दिले जाते आणि महत्त्वाच्या पदांसाठी त्यांना कमी संधी मिळतात. काही संस्थांमध्ये महिलांच्या क्षमतेपेक्षा त्यांच्या लिंगावर अधिक भर दिला जातो, ज्यामुळे त्यांची पदोन्नती मर्यादित राहते. मातृत्व रजा, कामाच्या वेळा आणि प्रवासाच्या अडचणी यांसारख्या कारणांमुळेही महिलांना मागे ठेवले जाते. अशा भेदभावामुळे महिलांचा आत्मविश्वास कमी होतो आणि त्यांची प्रगती मंदावते. समान वेतन, पारदर्शक भरती प्रक्रिया आणि लिंगसंवेदनशील धोरणे राबविल्यास ही समस्या कमी होऊ शकते.

4. **दैनंदिन जीवन समतोल:**

महिलांना व्यावसायिक जबाबदाऱ्या सांभाळतानाच घरातील कामे, मुलांची देखभाल आणि कुटुंबीयांची काळजी घेण्याची अपेक्षा असते. त्यामुळे त्यांच्यावर दुहेरी जबाबदारी येते, जी शारीरिक आणि मानसिक ताण निर्माण करू शकते. कामाच्या ठिकाणी दीर्घ वेळा आणि घरातील अपेक्षा यामध्ये संतुलन राखणे हे मोठे आव्हान ठरते. या ताणामुळे अनेक महिलांना करिअरमध्ये प्रगती करण्यासाठी लागणारा वेळ आणि ऊर्जा कमी पडते. लवचिक कामकाज पद्धती, कुटुंबाचा पाठिंबा आणि बालसंगोपन सुविधा उपलब्ध झाल्यास महिलांना दैनंदिन जीवन समतोल राखणे अधिक सोपे होईल.

निष्कर्ष

आधुनिक भारतात महिला नेतृत्व विकास हा सामाजिक परिवर्तनाचा महत्त्वाचा घटक बनला आहे. महिलांनी विविध क्षेत्रांत आपल्या कर्तृत्वाने नेतृत्व सिद्ध केले आहे, मात्र अजूनही काही आव्हाने अस्तित्वात आहेत. शिक्षण, धोरणात्मक समर्थन आणि सामाजिक बदल यांच्या माध्यमातून महिला नेतृत्वाला अधिक बळकटी दिली जाऊ शकते. महिला नेतृत्वाचा विकास हा केवळ महिलांसाठीच नव्हे, तर संपूर्ण राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहे.

• Relish Publications,
Amrapali Apartment, Canal Road,
Baramati (MS) India. Pin- 413102
raavipublications@gmail.com
9665841996